

SİÇİ ve SŞÜ-CHIH

Masao MORI

(Tokyo)

I) Çinliler, eskidenberi bir toprak parçasının sınırını göstermek için "ssü-chih (dört taraf)" terimini kullanıyorlardı. Toprağın alışverişi veya kirasına ait Çince hukukî vesikalarda da, toprağın yeni sahibi veya kiracısının toprak üzerindeki hakkını "ssü-chih" kelimesiyle sınırlamaktaydılar. Uygurca hukukî vesikalarda gözüken "sīçī" ıstılahı, bu Çince "ssü-chih" kelimesinin fonetik kopyasından başka bir şey değildir¹. Araştırmamıza göre, Uygurlar, hukukî vesikalarında, yalnız böyle terim veya şekil bakımından değil muhteviyat bakımından da, Çincelerini örnek tutmuşlardır².

Şu halde biz, Uygurların hukukî vesikalarını tertip ettikleri zaman, tamamen Çinlilerin tesirleri altında kaldığını söyleyebilir miyiz?

Bu meseleyi halletmek için bir nümune olarak Çince ve Uygurca hukukî vesikalardaki "ssü-chih > sīçī" kelimelerini ele alalım.

II) Çince ve Uygurca vesikalardaki bu terimlerin kullanılış şeklinin farkını, onların sayılma sırasında görebiliriz. Çince vesikalarda, "ssü-chih", ekseriyetle, doğu, batı, güney ve kuzey sırasıyla sayılmaktadır³. Buna mukabil, Uygurcalarında ise, "sīçī", bir kaç müstesna olmak üzere, umumiyetle, doğu, güney, batı ve kuzey olarak sıralanmaktadır.⁴

1 Müller, F. W. K., "Uigurische Glossen", *Ostasiatische Zeitschrift*, Vol. VIII, 1919-1920, S. 324.

2 Mori, M., "A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption", *Memoirs of the Reseach Department of the Toyo Bunko*, Vol. 20, 1961; ditto., "The Ckause of Warrant in the Uigur Documents of Sale and Purchase", *Toyo Gakuho*, Vol. 44, No. 2, 1961, v.s.

3 Niida, N., *The Critical Study on Legal Documents of the T'ang and Sung Eras*, Tokyo, 1937.

4 Mori, M., "A Contract Note about a Vineyard in Uyghur Language", *Toyo Gakuho*, Vol. XLII, No. 4, 1960; Radloff, W., *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, 1928, S. 14, No. 13 vesika; Mezkür eser, S. 245, No. 107 vesika; Mezkür eser, S. 246, No. 108 vesika; Malov, S. E., *Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya*, Moskva-Leningrad, 1951, s. 204, v.s.

Böyle fark, nereden geliyor ve nasıl izah edilebilir?

III) Eski Türkler, bilhassa Göktürkler, dört ana ciheti (*tört buluḡ, tört sīḡar, tört yīḡaq*) göstermek için,

ilgärü   *kün*   *toḡsīqa,*
 ön tarafa (doğuya) güneşin doğduğu tarafa,
birgärü   *kün*   *ortusīḡaru,*
 sağ tarafa (güneye) gün ortasına,
qurīḡaru   *kün*   *batsīqīḡa,*
 arka tarafa (batıya) güneşin battığı tarafa.
yīrḡaru   *tün*   *ortusīḡaru.....*
 sol tarafa (kuzeye) gece ortasına,.....

(I G 2, II K 1-2; II K 11)⁵

ilgärü   *šanduḡ*   *yazīqatägi*   *sülädim.*
 ön tarafa (doğruya) Shan-tung ovasına kadar sefer ettim.
 ... *birgärü*   *Toḡuz-Ārsinkä tägi*
 sağ tarafa (güneye) Dukuz-Ersin'e kadar
sülädim.....   *qurīḡaru*   *Yinčü-öḡüz*
 sefer ettim. ... arka tarafa (batıya) İnci-Nehrini
käčä   *Tämīr-qapīḡa*   *tägi*   *sülädim.*   *yīrḡaru*
 geçerek Demir-Kapısına kadar sefer ettim. Sol tarafa
Yīr-Bayırqu   *yiriḡä*   *tägi*   *sülädim.*
 (kuzeye) Yir-Bayırqu yerine kadar sefer ettim.

(I G 3-4, II K 2-3)

öḡrä   *Qitanyda*   *biriyä*
 ön tarafa (doğuya) Kitaylarda, sağ tarafa (güneye)
Tabḡaçda.   *qurīya*   *qurīdīnta.*
 Çinlilerde, arka tarafa (batıya) Batılılar (?) da,
yīriya   *Oḡuzda,.....*   (T 14)
 sol tarafa (kuzeye) Oğuzlarda,...

misallerinde görebildiğimiz gibi, umumiyetle, *il* veya *öḡ* (ön taraf, doğu), *bir* (sağ taraf, güney), *qurī* (arka taraf, batı) ve *yīr* (sol taraf, kuzey) sırasıyla saymışlardır. Üstelik, mezkûr *il* veya *öḡ*, *bir*, *qurī* ve *yīr* kelimelerinin hepsini kullanmasa bile, meselâ,

⁵ Bu eserimizde Köl-tigin yazıtını I, Bilgä-qayan yazıtını II ve Tonyuquq yazıtını T işaretleriyle gösteririz. D, G ve K işaretleri, sırasına göre, doğu güney ve kuzey tarafını gösteriyor.

yoğči sığütči öñrä
 matemciler ve ağlayıcılar olarak ön tarafa (doğuya)
 kün toğsığda, Bökli çölüg
 güneşin doğduğu taraftan, Bökli (Kore?) çöllü (?)
 il Tabğaç, Töpöt, Par, Purım, Qırqız, Üç-Qurıqan,
 devlet, Çin, Tibet, Fars, From, Kırgız, Uç-Kurıkan,
 Otuz-Tatar, Qıtany, Tatabi, bunça bodun kälipän...
 Otuz-Tatar, Kitay, Tatabı, bunca milletler gelip...

(I D 4, II D 5)

yoğči sığütči Qıtany Tatabi
 matemciler ve ağlayıcılar olarak Kitay ve Tatabı
 bodun başlayu Udar süñun
 milletlerinin reisi olarak Udar Chiang-chün (General)
 kälti. Tabğaç qağanda Isyi Likan
 geldi. Çin İmparatorundan Isyi (?) Lü Hsiang
 kälti..... Töpüt qağanda Bölön kälti. quriya
 geldi. Tibet kralından Blön geldi. arka tarafa
 kün batsığdaqi Soğd Bärçäkär
 (batıya) güneşin battığı taraftaki Sogd Bärçäkär (?)
 Buqaraq ulus bodunda Näñ säñün, Oğul tarqan
 Buhara ulus halkından⁶ Neng Chiang-chün ve Oğul tarkan
 kälti. On oq oğlum Türgiş qağanda Maqaraç
 geldiler. On ok, yani oğlum Türgiş hakanından Makaraç
 tamğaçi Oğuz Bilgä tamğaçi kälti. Qırqız
 nişancı ve Oğuz Bilge nişancı geldiler. Kırgız
 qağanda Tarduş İnançu çur kälti. (I K 11-13)
 hakanından Tarduş İnançu çur geldi.

ifadeleri gibi muhtelif devlet ve kavimleri, doğu, güney, batı ve kuzey sırasıyla birer birer saymaktadır.

Demek oluyor ki, Eski Türkler, bilhassa Göktürklerde dört ana ciheti saymak için doğu, güney, batı ve kuzey sırasını kullanmak, onların âdeti idi.

Bunun sebebi nedir?

⁶ Soğd Bärçäk (I ?) är buqaraq ulus bodun kelimeleri, Klyashtornyj, S. G. tarafından yeniden izah edilmiştir. Ama, onun yeni izahatında henüz şüpheli noktalar yok değildir. Klyashtornyj, S. G., *Drevneturkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii*, Moskva, 1964.

(IV) Şayanı dikkattir ki, Eski Türklerde, doğu, batı, güney ve kuzey gibi mücerret mefhumlar, iki türlü daha müşahhas mefhum ile ifade edilmiştir.

Onlardan birincisi, ön, arka, sağ ve sol mefhumları ve ikincisi ise bütün gün ve gecede güneşin mevkiidir.

Yukardaki ve başka misallerde,⁷ “doğuya, doğuda” mânasını ifade etmek için “ön taraf, ön tarafta (*ilgürü, öñrā, öñtün*)” gibi kelimeler kullanılmaktadır. Bundan anlaşılıyor ki, Eski Türkler, doğuya karşı durarak dört ana ciheti saymışlardır. Netice olarak “arka tarafa, arka tarafta (*qurıγaru, qurıya, kirü, kisrā, kidin*)” kelimeleriyle “batıya, batıda” mânaları, “sağ tarafa, sağ tarafta (*birgürü, biriyä birtin*)” kelimeleriyle “güneye, güneyde” mânaları ve “sol tarafta (*yırγaru, yiriya, yirtin*)” kelimeleriyle “kuzeye, kuzeyde” mânaları gösterilmiştir. Daha doğrusu, Eski Türklerde, esasen “doğu”, “batı”, “güney” ve “kuzey” gibi mücerret mefhumlar mevcut değildi. Eski Türkler, yalnız “ön”, “arka”, “sağ” ve “sol” gibi daha müşahhas mefhumlar ile dört ana ciheti göstermişlerdi zannındayız.

Şu halde, demin söylediğimiz gibi Eski Türklerin karşıya alarak dört ana ciheti saydıkları doğu taraf, onlar için nasıl mânayı haiz idi?

Yukardaki misaller ve sairelerde, “doğu”, “güneşin doğduğu taraf (*kün toγsıq*)”, “güney”, “gün ortası (*kün ortusi*)”, “batı”, “güneşin battığı taraf (*kün batsıq*)” ve “kuzey” ise “gece ortası (*tün ortusi*)” olarak gösterilmiştir. Yani, dört ana cihet, bütün gün ve gecede güneşin yeri ile ifade edilmektedir. Burada, doğunun “güneşin doğduğu taraf” ve batının “güneşin battığı taraf”ı göstermesinin sebebi açık olduğu halde, güneyin “gün ortası (öğle vakti)” ve kuzeyin “gece ortası (gece yarısı)” ifadesiyle gösterildiği sebep ise o kadar belli değildir.

Fakat, bu durumu şöyle izah edebileceğiz: Uygular zamanındaki kaynaklarda da, yukarda zikrettiğimiz Göktürk yazıtlarında görüldüğü gibi, güneyin “*kün ortu*”⁸ (gün ortası, öğle vakti) tâbiriyle ifade edildiği misaller yok değildir. Ama, Uygurca kaynakların ekseriyetinde, güney, “*küntin yīñaq, küntin sıñar* (güneşin ciheti)” kelimeleriyle gösterilmektedir. Göktürk yazıtlarındaki “*kün ortusi*” içinde “*kün*” ün gün mânasına geldiği halde, Uygurca kaynaklardaki “*küntin yīñaq, küntin sıñar*” içinde “*kün*” ise güneşi ifade etmektedir. Yani, Eski Türkler, bir tek “*kün*” kelimesiyle hem gün, hem de

7 I D 2, II D 3; I D 12, II D 11; I D 17, II D 15; I D 21, II D 17, v.s.

8 Radloff, W., *Tiřastvustik. Ein in türkischer Sprache bearbeitetes Buddhistisches Sūtra*, St.-Petersbourg, 1910, SS. 3, 4, 5, 7, 8; Bang, W., und von Gabain, A., *Türkische Turfan-Texte* V, Berlin, 1931, S. 10.

güneşi anlamaktaydılar. Eski Türklerin an'anevi olarak güneyi "gün ortası (öğle vakti)" ve "güneşin ciheti" kelimeleriyle göstermelerinin sebebi, "gün ortası (öğle vakti)"nın bütün günde güneşin en kuvvetli bulunduğu vakit olduğu gibi, güneyin de dört ana cihet arasında en sıcak olup gene güneşin en kuvvetli bulunduğu cihet olduğunda aramak lâzımdır. Demek oluyor ki, Eski Türkler, "gün ortası (öğle vakti)"nda güneşin güneyde bulunduğunu zannediyorlardı. Gene, güneşin kaybolduğu "gece ortası (gece yarısı)"nda güneşin, onun kuvvetsiz olduğu cihet yani kuzeyde bulunduğu zannedildiğinden dolayı, kuzey, "gece ortası (gece yarısı)" kelimesiyle ifade edilmiş olabilir.

Eğer kanaatımız kabul edilirse, söyleyebiliriz ki, Eski Türklerle göre güneşin doğduğu vakit, öğle vakti, güneşin battığı vakit ve gece yarısında, güneş, sırasına göre, doğu, güney, batı ve kuzeyde bulunurdu, yani, güneş, bütün gün ve gecede doğudan başlayarak güney, batı ve kuzeyden geçirdi. Yukarıda söylediğimiz gibi, Eski Türkler, doğuya karşı durarak dört ana ciheti saymışlardır. Bunun sebebi, doğunun "güneşin doğduğu taraf" yani bir günün başlangıcı olmasıdır.

Biz, III. fasılın sonunda, Eski Türklerin, bilhassa Göktürklerin, dört ana ciheti saymasında doğu, güney, batı ve kuzey sırasını kullanmasının nedenini sormuştuk. Şimdi, bu suale cevap verebiliriz: Onlar, güneşin dönmesine göre dört ana ciheti saydılar. O zaman, onlar, bir günün başlangıcında güneşin doğduğu taraf, yani doğuya karşı durarak güneşin dönmelerinin tasavvur ettiler. Üstelik, onlara göre, güneş, onun doğmasından gece yarısına kadar önden sağa doğru, yani ön (doğu)den başlayarak sağ (güney), arka (batı) ve sol (kuzey) sırasıyla dönerdi. Bunun gibi tasavvur edilen güneşin dönmelerine göre, dört ana ciheti göstermek isterlerse, onların sırası, ön, sağ, arka ve sol, yani, doğu, güney, batı ve kuzey sırası olmak lâzım idi.

V) Burada Çin kaynaklarına bakalım. Hsiung-nular (Hunlar), Wu-huanlar ve T'u-chüeh (Göktürkler) hakkında şöyle malûmatımız vardır.

Shan-yü (Hunların hükümdarı), her sabahleyin kendi çadırından çıkıp güneşin ilkin doğuşuna tapınır⁹.

Bu cümleden, Hunlarda "ilkin doğan güneş"e ibadet edildiği anlaşılıyor

Wu-hunlar . . . çadır ile ev yaparlar ve her evin girişi doğu tarafta bulunup güneşe bakar.¹⁰

⁹ *Shih-chi*, Vol. 110, Hsiung-nu ch'uan.

¹⁰ *San-kuo-chih*, Vol. 30, Tung-i ch'uan.

(Göktürklerin) Hakanı, her zaman Yü-tu-chin Shan (Öükän yiş) da oturur. Onun çadırı, doğuya bakar. Çünkü Hakan, güneşin doğduğu yere hürmet eder.¹¹

Bunlar, Moğolistan'da oturan eski göçebe kavimlerinin güneşe ve doğuya hürmet edip tapındıklarını göstermektedir. Ve böyle âdet, yukarda işaret ettiğimiz Eski Türklerin doğuya karşı durarak güneşin dönmesine göre, dört ana ciheti sıraladıkları âdetle alâkadar olacaktır.

Bu hususta, Göktürk Hakanlarının cülûs merasimi ehemmiyetlidir. Çin kaynakları bunun hakkında şöyle malûmat vermektedir.

Onların (Göktürklerin) hükümdarının tahta çıkacağı zaman, ona refakat edenler, onun mühim maiyetleri v.s., onu bir keçeli halı üzerine oturtup taşır, güneşe göre dokuz defa döndürür ve birer döndürmeden sonra her maiyeti yeni hükümdara tapır.

Bu cümlede "güneşe göre dokuz defa döndürür" ifadesi, bizi ilgilendiriyor. Bunun mânası pek belli olmayıp Prof. Dr. Liu Mau-t'ai de bunu". . . und drehten ihn dann der Sonne folgend (?) neunmal" diye istifham işareti ile tercüme etmişti.¹²

Burada, Uygur Hakanının Çinli prensesi ile evlenmesiyle ilgili bir merasim şayanı itibardır.

Kung-chu (Çinli prensesi)'yu Uygur Hatunu olarak kabul eder. Evvelâ, Hakan kuleye çıkıp doğuya karşı oturur. Kulenin altında bir keçeli çadır kurup onun içerisine prensesi oturtur. . . Yardımcılar, prensesi bir tahtıravana çıkarırlar. Uygurların dokuz kavimleri, işbirliği yapıp bu tahtıravanı taşıyarak açık meydana güneşe göre, sağa doğru dokuz defa döndürür. Ondan sonra prenses tahtıravandan inip kuleye çıkar ve Hakan ile birlikte doğuya karşı oturur.¹³

Prof. Dr. Liu Mau-t'ai, bu cümleyi "Bei den Hui-ho wurde die neue Khatun 9 mal rechts (?) gedreht" diye hulâsa edip "Man möchte annehmen,

11 *Chou-shu*, Vol. 50, T'u-chüeh ch'uan.

12 Liu Mau-t'ai, *Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü)*, Bd. I, Wiesbaden, 1959, S. 8.

13 *Chiu-T'ung-shu*, Vol. 195, Hui-hu Ch'uan.

dass die Drehungen, wie die Sonne vom Osten nach dem Westen, von rechts nach links gemacht worden wären" izahatını vermektedir. Fakat, onun hulâsası ve izahatı¹³ kâfi derecede değildir. Çünkü, bize göre "güneşe göre sağa doğru döndürmek, yukardaki fasılda söylediğimiz gibi "doğuya karşı durarak ön, sağ, arka ve sol sırasıyla", yani "doğu, güney, batı ve kuzey sırasıyla" "sağa doğru" döndürmek demektir.

Eğer kanaatımız kabul edilirse, Göktürk Hakanlarının cülûs merasimi hakkındaki "güneşe göre dokuz defa döndürür" ifadesinin, "güneşe göre sağa doğru, yani ön (doğu), sağ (güney), arka (batı) ve sol (kuzey) sırasıyla dokuz defa döndürür" mânasına gelmesi muhakkaktır.

Bunun gibi doğuya karşı durarak güneşin dönmesine göre sağa doğru dönmek âdeti, eski göçebe kavimlerinin bir nevi "Güneşe Tapınması"ndan gelmektedir. Ama, burada bu meseleden mufassalan bahsetmeğe imân yotur. Burada, yalnız doğuya karşı durarak ön (doğu), sağ (güney), arka (batı) ve sol (kuzey) sırasıyla dört ana ciheti saymak âdetinin, Eski Türkler de dahil olmak üzere, eski göçebe kavimlerin inançlarından gelen ve onlara mahsus bir an'ane olduğuna işaret etmek isteriz.

VI) Makalemiz de tıpkı güneş gibi döne döne başlangıcına geri gider. Evvelki fashn sonucu, II. fashn sonunda sorduğumuz suale cevap verir. Uygurlar, Uygurca hukukî vesikalarını yazdıkları zaman, hem terim veya şekil, hem de kapsam bakımlarından, Çincelerini örnek almışlardır. Buna rağmen, dört ana ciheti ise Çinde umumî olarak kullanılan doğu, batı, güney ve kuzey sırasına değil, de doğu, güney, batı ve kuzey sırasına göre saymışlardır. Bu sayma şekli, Eski Türklere mahsus inanç ve âdetten gelmektedir.

Bu sonuç, daha geri dönerek I. fasılda ortaya koyduğumuz meseleyi halleder. Uygurlar, Doğu Türkistan'a göçtükten sonra, hukukî vesikalarını tertip ederken Çincelerini taklit etmişlerdir. Fakat onlar, baştan aşağı taklit etmemiş ve Çinlilerin tesir altına düşmemişlerdir. Onların eskidenberi besledikleri inancı ve ondan doğan âdet ve an'anesi, Çinlilerin kuvvetli tesirlerine rağmen, kendilerini muhafaza ederek baş gösteriyordu diyebiliriz.

14 Liu Mau-tsai, mezkûr eser, Bd. II, S. 496, Anm. 46.